

POLYÁK PETRA

A hallgatók és a hatalom

Fegyelmi eljárások és rendszerkritika a magyar felsőoktatási intézményekben 1956 előtt*

A Rákosi Mátyás névvel fémjelzett diktatúrában az állammal összefonódó kommunista párt a felsőoktatás legfőbb funkcióját abban látta, hogy teljesítse az ötéves terv totális politikai, gazdasági és társadalomalakító projektje által ráosztott feladatot, azaz hogy kellő létszámú, megfelelően képzett szakemberek kibocsátásával járuljon hozzá a tervek megvalósításához. A felsőoktatás szovjetizálásának alapvető összetevőit jelentette a működésbe napi szinten beavatkozó centralizált-bürokratikus irányítás, az oktatás-nevelés minden területére befolyást gyakorolni kívánó pártszervezetek működése, az oktatói kar és a hallgatóság társadalmi-politikai összetétele feletti szigorú kontroll, valamint a tananyag átpolitizálása.¹ A szocialista felsőoktatás 1948. évi egyetemi reformmal kezdődő és az 1951 februárjában kiadott tanulmányi, fegyelmi és vizsgaszabályzattal tetőző átalakítása során az oktatásirányítás egy olyan tanulmányi folyamatot alakított ki, mely a szakmai és világnézeti ismeretek elsajátításának minuciózus szabályozásával

* A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

¹ LADÁNYI Andor: *Felsőoktatáspolitikai, 1949–1958.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1986; LADÁNYI Andor: *A magyar felsőoktatás a 20. században.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999. 78–98.; GARAI Imre: *A magyar felsőoktatás strukturális átalakítási és államosítási kísérletei az 1949–1953 közötti időszakban.* In: NÉMETH András–GARAI Imre–SZABÓ Zoltán András: *Neveléstudomány és pedagógiai kommunikáció a szocializmus időszakában.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2016. 119–160.

volt hivatott biztosítani, hogy a diplomát szerző fiatalok ne csak *képesek*, hanem *készek* is legyenek az ötéves terv végrehajtására, a szocializmus felépítésére. A felsőoktatás a kommunista ideológia és propaganda terjesztésének (egyik) eszközévé vált, s a párt – a politikai, a gazdasági és a társadalmi alrendszernek minden más területéhez hasonlóan – az egyetemek és főiskolák falain belül is igyekezett az elképzeléseivel szembeni különvéleményeket felszámolni. E törekvések kudarcát 1956 ősze látványosan demonstrálta.

Az egyetemisták és főiskolások, valamint a politikai hatalom² 20. századi viszonyának méltán legkutatottabb területe a hallgatók nagyarányú részvétele az 1956-os forradalomban. E feldolgozások – általában a forradalomhoz vezető tényezőket számba véve – gyakran kitérnek a megelőző évek konfliktusaira,³ de nagy számban születtek már olyan önálló tanulmányok is, amelyek egy-egy intézményre vagy konkrét esetre koncentrálván ábrázolták a hallgatók társadalmi-politikai berendezkedéshez fűződő (kritikus) viszonyát.⁴ Jelen dolgozatban egy speciális forrástípus, az intézményi fegyelmi eljárások dokumentációja alapján kívánom árnyalni a szocialista felsőoktatás 1956 előtti mindennapjaiban jelentkező konfliktusokra adott hatalmi és hallgatói reakciókat. Viszonylag kevés az olyan forrás,

² Jelen írásban a *hatalom* fogalmát a politikai hatalom birtokosaira vonatkoztatva használom.

³ Lásd például a következő tanulmánykötetek írásait: NÉMETHNÉ DIKÁN Nóra–SZABÓ Róbert–VIDA István (szerk.): *Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések III. Vidéki diákmozgalmak*. Nagy Imre Alapítvány, [Budapest], 2004; NÉMETHNÉ DIKÁN Nóra–SZABÓ Róbert–VIDA István (szerk.): *Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések V. A budapesti egyetemisták és főiskolások 1956-ban*. Nagy Imre Alapítvány, [Budapest], 2009.

⁴ A teljesség igénye nélkül: DESSEWFY Tibor: *Iskola a hegyoldalban*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 1999; FAZEKAS Csaba: Orosz könyveket égető miskolci egyetemisták 1955-ben. *ArchívNet*, 2006/6. Forrás: http://www.archivnet.hu/hetkoznapok/orosz_konyveket_egeto_miskolci_egyetemistak_1955ben.html (Letöltve: 2019. 06. 06.); ÓLMOSI Zoltán: Egy nagysikerű golyabál utóélete. *ArchívNet*, 2008/5. Forrás: http://www.archivnet.hu/kuriozumok/egy_nagy_sikeru_golyabal_utoelele.html (Letöltve: 2019. 06. 18.); KEREPESZKI Róbert: „Az egyetem nem a tudomány, hanem a reakció és jobboldali gondolat fellelegvára.” Jobboldalinak minősített egyetemi szervezkedések 1945–1956 között. In: UNGVÁRY Krisztián (szerk.): *Búvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság, 1945–1989*. 1956-os Intézet Alapítvány–Jaffa, Budapest, 2013. 293–318.

amely a hallgatók politikai hatalomról alkotott elképzeléseiről közvetlenül, s nem csak visszaemlékezéseken, illetve különféle intézményi vagy pártjelentéseken keresztül szolgáltat információt. A fegyelmi eljárások jegyzőkönyvei, legfőképpen pedig a fellebbezések azonban a hétköznapi konfliktusokról – a hallgatók szemszögéből (is) – tudósítanak.⁵

A magyarországi egyetemek fegyelmi eljárásairól az 1951. februári tanulmányi, fegyelmi és vizsgaszabályzat rendelkezett, amely a szankcionálandó vétségek felsorolásában – a felsőoktatásra vonatkozó speciális kitételekkel – a szovjet mintájú Munka Törvénykönyvének dolgozókra vonatkozó vétségtípusait követte. A felsorolás második pontja írta elő, hogy fegyelmi büntetésben kell részesíteni azt a hallgatót, aki „olyan magatartást tanúsít, amelyből kitűnik, hogy szemben áll a népi demokrácia állami és társadalmi rendjével”.⁶ Az e pontban felmerülő vétségek körét az 1949. évi alkotmány jelölte ki, mely az „állami és társadalmi rend” alapjaként rögzítette – többek között – a népköztársasági államformát, annak „osztálytartalmát”, az „élcsapata által irányított munkásosztály” vezető szerepét, az államhatalom gyakorlásának módjait, a tanácsrendszert, a tervgazdaságot, a szövetkezeti mozgalmat, a munkakötelezettséget, az igazságszolgáltatás rendszerét stb., valamint azt, hogy

⁵ A kutatás forrásanyagát a Közoktatásügyi (1951–1953) és az Oktatásügyi Minisztérium (1953–1956) iratanyagában fellelhető, az intézményből való kitiltással, illetve az ország összes felsőoktatási intézményéből való kizárási javaslattal végződő ügyek dokumentációja képezi. A korszakban a felsőoktatási intézmények a profiljuknak megfelelő szakminisztérium irányítása alatt álltak, a mindenkori oktatásügyi minisztérium alá tartozó intézményekben az összes hallgató mintegy 75%-a tanult. A minisztérium iratanyagában azonban nem csak a felügyelete alá tartozó intézmények dokumentációja található meg, ugyanis az ország összes egyeteméről és főiskolájáról való kizárási határozatot az illetékes miniszternek valamennyi felsőfokú intézmény felett felügyeletet gyakorló minisztériummal egyeztetnie kellett. Az egyes minisztériumok közötti kapcsolat azonban e téren egyenetlen volt, így például az agrártudományi vagy orvosegyetemi ügyek – valós arányaikhoz képest – csekélyebb számban fordulnak elő az iratok között.

⁶ A vallás- és közoktatásügyi miniszter, a földművelésügyi miniszter és az egészségügyi miniszter 1400–65–11/1951. (II. 18.) VKM számú rendelete az egyetemek és főiskolák általános tanulmányi, fegyelmi és vizsgaszabályzatának megállapítása tárgyában. *Magyar Közlöny: Miniszteri rendeletek*, 1951/29. 199–206.

ezen állami és társadalmi berendezkedés célja a szocializmus felépítése. Ebből következően az „állami és társadalmi renddel szembenálló” magatartás elsősorban a véleménynyilvánítás oly módjait jelentette, melyek becsmérelték az alkotmányban rögzített rendet, vagy az ellen izgattak.⁷ A szabályzat megjelenését követően tehát az aktuális társadalmi-politikai berendezkedésről alkotott, az uralkodó politikai diskurzustól eltérő vélemény elleni fellépés az egyetem/főiskola mint állami intézmény kötelessége lett.⁸

Az eljárások dokumentációja elsősorban az ellenségkeresés buzgalmáról, leegyszerűsítő, olykor kifejezetten koncepciózus értelmezési sémákról árulkodik, ezért hiba lenne eleve azt feltételezni, hogy a szankcionált vétségekben egytől egyig a hallgatók rendszerrel való szembenállása mutatkozik meg.⁹ Ez esetben nem csak arról van szó, hogy a nyílt, aktív (netán szervezett) ellenálló magatartás szankcionálása vélhetően nem állt volna meg egy intézményi fegyelmi eljárás szintjén. A Magyar Dolgozók Pártja (MDP) hatalomgyakorlásának módjaiból, a szembehelyezkedőket érő üldözés és diszkrimináció gyakorlataiból kiindulva ugyanis azt is szem előtt kell tartani, hogy a rendszerrel valamilyen módon szembenállók és az üldözést, diszkriminációt elszenvedők köre nem volt azonos.¹⁰ A párt so-

⁷ Vö. MIKOS Ferenc–NAGY László–WELTNER Andor (szerk.): *A Munka Törvénykönyve és végrehajtási szabályai*. Közgazdasági Kiadó, Budapest, 1955. 575.

⁸ Jelen írás egy átfogó kutatás része, mely az egyetemi-főiskolai hallgatókkal szemben a Rákosi-korszakban indított intézményi fegyelmi eljárásokat vizsgálja valamivel több mint ezer, 1949 és 1956 őse között kizárt hallgató fegyelmi dokumentációja alapján. Ezen eljárások nagyjából negyedében minősítették „ellenségesnek” (is) a hallgató magatartását. A politikai indíttatású ügyek közé sorolható továbbá az a megközelítőleg háromszáz (jelen írásban nem tárgyalt) eljárás, melyekben „adatellhallgatás” vádjával távolították el az „osztályidegen származású” hallgatókat. Ezen esetekről bővebben lásd: POLYÁK Petra: „Osztályidegenek” az egyetemen. *Korall*, 2016/64. 5–25.

⁹ FARKAS Gyöngyi: Ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, kérvények. A társadalomtörténet-írás lehetséges forrásai. *Aetas*, 2006/4. 146–170.; TAKÁCS Tibor: Történezm az kihallgatósobában. *Betekintő*, 2010/2. Forrás: http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2010_2_takacs.pdf (Letöltve: 2019. 01. 02.)

¹⁰ GYARMATI György: Ellenségek és bűnbakok kavalkádja Magyarországon (1945–1956). 2000, 2012/7–8. 12–33.

kakat konkrét, rendszerellenes megnyilvánulás nélkül is potenciális ellenségnek tekintett, s a bírósági, fegyelmi eljárások lefolytatása gyakran nem tényleges esetek felderítését, hanem a megtorlást, a prevenciót vagy egy koncepció bizonyítását szolgálta. A fegyelmi dokumentáció elsősorban represszió-, nem pedig ellenállás-történeti forrás.¹¹

A konfliktusszituáció jellege miatt a fellebbezéseket sem tekinthetjük olyan írásműveknek, melyekben a kérvényezők teljes nyíltsággal beszélnek a társadalmi-politikai rendszerről alkotott véleményükről. A hallgatók egy számukra káros döntés megváltoztatását igyekeztek kieszközölni, ennek érdekében pedig az eseményeket és indokaikat oly módon beszélték el, hogy az ügyüket elbírálókat meggyőzzék igazukról.¹² Beadványaikban olyan érveket igyekeztek felhozni, melyekről úgy vélték, hogy azok az uralkodó politikai diskurzuson belül méltányolhatók (illetve méltánylandók). Ily módon a fegyelmi bizottságok és a fellebbezők indoklásának eltéréseiben a hallgatók és a politikai hatalom „valóságról” alkotott nézetkülönbségei mutatkoznak meg, a hallgatók önmaguk védelmére megfogalmazott elbeszélései pedig elsősorban az uralmi viszonyokról alkotott „önfejű” elképzeléseiket mutatják.¹³

¹¹ Bernd EISENFELD–Ehrhart NEUBERT: Einführung. In: Bernd EISENFELD–Ehrhart NEUBERT (Hrsg.): *Macht, Ohnmacht, Gegenmacht. Grundfragen zur politischen Gegnerschaft in der DDR*. Edition Temmen, Bremen, 2001. 9–24.; GYARMATI György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1949–1956*. ÁBTL–Rubicon, Budapest, 2011. 271–273.; RAINER M. János: *Bevezetés a kádárizmusba*. 1956-os Intézet–L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2011. 88.; FARKAS Gyöngyi: *Lázadó falvak. Kollektívizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon, 1951–1961*. Korall, Budapest, 2016. 13–15.

¹² FARKAS Gyöngyi: Ügynökjelentések. I. m. 166–170.

¹³ Az *Alltagsgeschichte* „önfejűség” (Eigen-Sinn) fogalmához lásd: Alf LÜDTKE: *Eigen-Sinn. Fabrikalltag, Arbeitererfahrungen und Politik vom Kaiserreich bis in den Faschismus*. (Neuaufgabe). Verlag Westfälisches Dampfboot, Münster, 2015; Thomas LINDENBERGER: *Die Diktatur der Grenzen. Zur Einleitung*. In: Thomas LINDENBERGER (Hrsg.): *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*. Böhlau Verlag, Köln, 1999. 13–44., itt: 23–26.; Thomas LINDENBERGER: *Eigen-Sinn, Herrschaft und kein Widerstand*. In: Oliver MUSENBERG (Hrsg.): *Kultur – Geschichte – Behinderung. Band 2. Die eigensinnige Aneignung von Geschichte*. [E-Book] Athena, 2017. 21–40. Magyarul: Alf LÜDTKE: Anyagiség, hatalomvágy és a felszín varázsa.

Jelen dolgozat az egyetemi-főiskolai hallgatóságnak a kommunista párt totális társadalomalakító céljai által generált feszültségekre adott reakcióit állítja középpontba. Az elemzés időkereteit egyfelől az 1951-ben kiadott fegyelmi szabályzat, másfelől az 1956-os forradalom jelölik ki. A rendszerkritikus(nak ítélt) megnyilvánulások elemzésével egyrészt arra a kérdésre keresi választ, hogy melyek voltak azok a hallgatói léthez (is) kötődő magatartásformák, amelyekről a politikai hatalom úgy vélte, hogy bennük az „állami és társadalmi rendhez” való „helytelen” viszony mutatkozik meg, ily módon akadályozzák a központi célkitűzések megvalósítását. Másrészt vizsgálja, hogy a társadalom e speciális csoportja hogyan érzékelte saját mozgásterét a diktatúra mindennapjaiban, s (külön)véleményének megfogalmazására milyen eszközöket vett igénybe.

Hétköznapi ellenállás

Azok a különféle hallgatói megnyilvánulások, melyeket a korabeli pártjelentések rendszerint az „ellenség szervezett aknamunkájának” és „tudatos provokációinak” tituláltak, leginkább a *hétköznapi ellenállás* fogalmával írhatók le. Idesorolhatók azok az egyén és a politikai hatalom mindennapi konfliktusaiiban születő spontán, alkalmi vagy többé-kevésbé szervezett, rejtett vagy nyílt megnyilvánulások, érdekérvényesítési gyakorlatok, melyek tudatosan vagy sem, de megkérdőjelezték vagy korlátozták a párt totális hatalomigényét.¹⁴ E cselekedetek hátterében az esetek nagy részében nem állt konkrét politikai meggyőződés, nem mindig tartozott hozzá a véleménynyilvánításon vagy az egyéni életkörülmények javításán túlmutató világos,

Az „Alltagsgeschichte” perspektíváiról. *Aetas*, 2003/1. 149–158., itt: 154.; MAJTÉNYI György: „Ön-fejűség”: A „másik” Németország történelme. *Aetas*, 2003/1. 142–148., itt: 145–147.

¹⁴ Ilko-Sascha KOWALCZUK: Von der Freiheit, Ich zu sagen. Widerständiges Verhalten in der DDR. In: Ulrike POPPE–Rainer ECKERT–Ilko-Sascha KOWALCZUK (Hrsg.): *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung. Formen des Widerstandes und der Opposition in der DDR*. Ch. Links Verlag, Berlin, 1995. 85–115.; James C. SCOTT: Az ellenállás hétköznapi formái. *Replika*, 1996/23–24. 109–130.

kimunkált (politikai) cél. Az explicit politikai motiváció hiánya ellenére azonban a rendszer működtetőinek – már-már paranoiás – túlreagálása következtében e megnyilvánulások is aktívalhatták a fegyelmezési mechanizmusokat.¹⁵

A hétköznapi ellenállás az egyetemeken és főiskolákon változatos formában jelentkezhetett. Az intézményekben gyakran megrongálták például a politikai hatalom jelképeit. Míg a hivatalos információs felületeket a pártüzemek fedték le, a különvélemények – ellenségesnek, fasisztának, titóistának vagy antiszemitának ítélt, a pártot vagy vezetőit szidalmazó feliratok, például a Nemzeti Ellenállási Mozgalomra utaló „Éljen a NEM!” – a mellékhelyiségek falain jelentek meg.¹⁶ A horogkeresztek, nyilaskeresztek azonban nem feltétlenül a fasiszta eszmékkel való azonosulást fejezték ki, inkább – mutat rá Farkas Gyöngyi – kommunistaellenes jelképként funkcionáltak, a sarló, a kalapács vagy a vörös csillag ellenpárjaként.¹⁷ Az intézményekben gyakran rongálták meg a propagandaüzeneteket közvetítő faliújságokat és plakátokat: a budapesti jogi karon 1953 tavaszán például ellopták az úgynevezett vörös sarok komplett dekorációját.¹⁸ Sztálin szobrai már életében sem voltak biztonságban:

¹⁵ Ilko-Sascha KOWALCZUK: *Von der Freiheit*. I. m. 99–103.

¹⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) M-KS 276. f. 89/326. ó. e. Jelentés a Felsőoktatásügyi Minisztérium felügyelete alá tartozó egyetemeken folyó ellenséges megnyilvánulásokról és az ellenük való harcról. (1953. május 4.); MNL OL M-KS 276. f. 91/25. ó. e. MDP Központi Vezetősége Tudományos és Kulturális Osztályának (MDP KV TKO) feljegyzése az egyetemen tapasztalható jelenségekről. (1955. április 8.)

¹⁷ FARKAS Gyöngyi: *Lázadó falvak*. I. m. 107.

¹⁸ MNL OL M-KS 276. f. 89/326. ó. e. Jelentés a Felsőoktatásügyi Minisztérium felügyelete alá tartozó egyetemeken folyó ellenséges megnyilvánulásokról és az ellenük való harcról. (1953. május 4.) A valamennyi üzemben, intézményben berendezett „vörös sarkok” az MDP szemléltető agitációjának központi elemei voltak. A legfontosabb aktuális pártüzemeket változatos vizuális eszköztárral (plakátok, fali táblák, jelmondatok, arcképek, szobrok stb.) megjelenítő installációkat olyan helyiségekben alakították ki, ahol a lehető legtöbben megfordultak. A szemléltető agitáció Rákosi-korszakbeli szerepéről és gyakorlatáról részletesen lásd: HUHÁK Heléna: „Mutasd a faliújságodat – megmondom, ki vagy!” Vizuális meggyőzés a Rákosi-korszakban. *Médiakutató*, 2015/3. 7–20.

a pécsi egyetemen savval öntötték le,¹⁹ a soproni egyetemen összefirkálták és megcsonkították,²⁰ a budapesti bölcsészkaron ledobták a lépcsőn,²¹ a természettudományi karon tintával mázolták össze.²² De a rongálásnak nem csak Sztálin esett áldozatul: a budapesti jogi karon Lenin arcképén szűrték ki a szemeket.²³

A hallgatók és a politikai hatalom konfliktusainak leggyakoribb, hétköznapi megnyilvánulási formái voltak a propaganda és a diktatúra valósága közötti ellentmondásokra rámutató kijelentések, az elégedetlenkedő „hangok”, vagy a marxizmus- és oroszóráról, politikai rendezvényekről való távolmaradás, de önmagában a rendszeres vallásgyakorlat is a központtól eltérő világnézetre és értékrendszerre utalt.

Bár az intézményi és pártjelentések szokásos retorikájuk szerint rendszerint azzal kezdődtek, hogy a hallgatók minden tanévben nagyobb kedvvel tanulják az orosz, egyre jobban látják a marxizmus jelentőségét saját szakterületükön, néhány mondattal később kénytelenek voltak bevallani, hogy intézménytől, képzéstől függetlenül rendre ezeken az órákon mutatkozik a legnagyobb mértékű hiányzás, a hallgatók a marxizmust a szaktárgyaikkal nem egyenértékű melléktárgynak tekintik, sokan pedig kifejezetten negatívan viszonyulnak hozzá, mert úgy vélik, hogy csak a szakmai felkészüléstől veszik el az időt.²⁴ A marxizmusoktatók gyakran panaszkodtak arra, hogy a hallgatók nem veszik komolyan az órákat, fegyelmezetlenül viselkednek, újságot olvasnak, tiszteletlenek. A Szegedi

¹⁹ MNL OL M-KS 276. f. 89/326. ő. e. Halász Pál feljegyzése. (1951. március 13.)

²⁰ MNL OL XIX-I-5-d. Közoktatásügyi Minisztérium Kollégiumának (a tavábbiakban KM KOLL) 1951. május 24-i ülése.

²¹ MNL OL M-KS 276. f. 89/326. ő. e. Feljegyzés a Bölcsészkarri ellenséges provokációról. (1951. május 26.)

²² MNL OL XIX-I-5-d. KM KOLL 1952. január 24-i ülése.

²³ MNL OL M-KS 276. f. 89/312. ő. e. Jelentés a vizsgák ellenőrzéséről. (1951. január 11.)

²⁴ MNL OL XIX-I-5-d. KM KOLL 1951. május 21-i ülése; MNL OL M-KS 276. f. 86/94. ő. e. Az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztályának (MDP KV APO) jelentése az egyetemi és főiskolai pártszervezetek munkájáról. (1952. február 19.)

Pedagógiai Főiskola két hallgatónője például óra alatt lerajzolta a hallottakat, úgymint a „párton belüli szakadás”-t, a „megacélozott káder”-t, vagy az „ellenség kezé”-t,²⁵ míg a debreceni hallgatók 1955-ben az egyetem szovjet vendégprofesszorának ideológiai előadásai alatt csapatták ki többször is hajtűvel a mikrofon biztosítékát.²⁶ Állandóak voltak az órák színvonalára vonatkozó panaszok, amiről egyébként a korabeli pártjelentések is rendre lesújtóan nyilatkoztak.²⁷

Az ideológiai órákhoz való viszony a politikai beállítottság alapvető mutatója volt, amely akár olyan messzemenő következtetésekre is vezethetett, hogy a hallgató a szakmai tárgyak előtérbe helyezésével és a marxizmus elhanyagolásával tulajdonképpen a „rendszer váltásra” készül.²⁸ A katonai kiképzés kényelmetlenségeire való panaszkodás,²⁹ a nem kellően lelkes éneklés,³⁰ vagy az a tréfásnak szánt kijelentés, miszerint egy hallgató szakácsi beosztást akar kapni a honvédelmi kiképzésen,³¹ szintén destruálásnak, bomlasztásnak minősült.

Az egyes kijelentések, illetve a megvádolt hallgatók tárgyalásokon tett vallomásainak tartalmi elemeit vizsgálva látható, hogy tulajdonképpen a Rákosi-korszak társadalmi-politikai berendezkedésének, ideológiájának szinte bármely aspektusára vonatkozóan hozhatnánk példákat a kifogásolt megnyilvánulásokra. A megjegyzések jó része túlmutatott a felsőoktatás kontextusán, a hallgatók ugyanis a marxizmusórákon, politikai körökön a legkülönbözőbb ideológiai, aktuálpolitikai kérdé-

²⁵ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475-0735/1952. Hallgatók fegyelmi ügye. (1952. május 28.)

²⁶ MNL OL M-KS 276. f. 91/149. ó. e. Politikai helyzet a Kossuth Lajos Tudományegyetemen a KV márciusi határozata alapján. (1955. március 7.)

²⁷ Lásd például: MNL OL M-KS 276. f. 53/76. ó. e. Az MDP PB 1951. május 31-i ülése, 1. pont; MNL OL M-KS 276. f. 54/239. ó. e. Az MDP Titkársága 1953. április 15-i ülése, 5. pont.

²⁸ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855-V32/2/1954. DISZ-taggyűlés jegyzőkönyvi kivonata [V. Dániel fegyelmi]. [1953].

²⁹ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855-M14/1953. Jegyzőkönyv M. Miklós [SZTE ÁJK] fegyelmi tárgyalásáról. (1953. március 20.)

³⁰ MNL OL XIX-I-2-f. 340. d. 847/855-B40/1955. Jegyzőkönyv B. Károly [ELTE TTK] fegyelmi ügyében. (1955. június 8.)

³¹ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855-Z7/1954. Jegyzőkönyv Sz. Árpád [ELTE ÁJK] és mások fegyelmi tárgyalásáról. (1951. május 16.)

sekkel találkoztak. A kommunista indoktrináció még a politikai-közéleti kérdések iránt kevésbé érdeklődők figyelmét is napi szinten, közvetlenül ráirányította a rendszer ideológiai sajátosságaira, működési elveire.

Így például az állandó háborús propaganda és a katonai képzés közvetlen tapasztalata folyamatosan a háború lehetőségével fenyegetett. Ez lényegében megfelelt a propaganda-célkitűzéseknek, az viszont már kevésbé, hogy e szándékosan kiélezett légkör hatására a hallgatók körében nem volt túl népszerű a hadmérnöki vagy a hadorvosi pálya. A háború lehetőségének szüntelen lebegtetése a mindennapi áldozatos munkát követelő békeharc iránti lelkesedést volt hivatott fenntartani, az azonban már „rémhírterjesztésnek” minősült, ha egy hallgató úgy nyilatkozott, hogy a háború elkerülhetetlen, főképp, ha annak kimenetelét úgy ítélte meg, hogy az USA anyagi erejével, technikai felkészültségével szemben a béketábornak nincs túl sok esélye.³² A hallgatók között olyanok is voltak, akik – vélhetően az átélt világháború tapasztalatainak birtokában – a háborút magát utasították el, s saját békeharcukat a pacifizmussal azonosították. Az olyan kijelentések azonban, amelyek a „katonaság nélküli aranykorról”,³³ vagy arról szóltak, hogy „nem lenne háború, ha mindenki pacifista lenne”,³⁴ destruktívnak minősültek.

A háborús esélyeket latolgatók gyakran a Szovjetunió „becsmérlése” miatt kerültek fegyelmi bizottság elé. E vád bárkit érhetett, aki valamely szovjet politikai, kulturális vagy egyéb teljesítményről nem az elvárt tisztelettel nyilatkozott. Egy 1952-es tárgyaláson egy szegedi hallgató felvetését, miszerint „miért kell a tudományban politikát vinni [sic!],” a párttitkár egyér-

³² MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–2623/1952. Jegyzőkönyv Z. Irén [MKKE] fegyelmi tárgyalásáról. (1952. december 11.); MNL OL XIX-I-2-f. 343. d. 847/855–S30/1955. Jegyzőkönyv S. Árpád [ELTE ÁJK] és társai fegyelmi tárgyalásáról. (1955. május 24.)

³³ MNL OL XIX-I-2-f. 638. d. 847/855–C2/1957. Határozat T. Cs. Gábornak [SZTE TTK] az ország összes egyeteméről és főiskolájáról való kizárásáról. (1951. április 28.)

³⁴ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–M14/1953. Jegyzőkönyv M. Miklós [SZTE ÁJK] fegyelmi tárgyalásáról. (1953. március 20.)

telmően a „Szovjetunió iránti gyűlölet” jeleként értelmezte.³⁵ Hasonlóképp „soviniszta, uszító” magatartásként ítélték meg egy debreceni hallgató megnyilatkozását, miszerint a magyar termelés van olyan jó, mint a szovjet, s „hogya amiért valami szovjet, az még nem feltétlenül jó is”.³⁶ A hallgatót érő súlyos minősítésben az is szerepet játszott, hogy visszásnak ítélte meg a személyi kultusz megnyilvánulásait is, mondván, nem ért egyet azzal, hogy „Sztálint olyan nagyon dicsérik, ha róla van szó, akkor tapsolnak. Úgy érzem, hogy ilyenkor sokan nem őszintén tapsolnak.”³⁷

Annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy „miért a Szovjetunió és Sztálin elvtárs iránti hűség és szeretet az igaz hazafiság legfőbb próbaköve?”, nemcsak a funkcionáriusok feladata volt, hanem minden hallgató számára napi rutint jelentett. E kérdésre a Miasszonyunkról Nevezett Szegény Iskolanővérek kongregációjának egyik Debrecenben továbbtanuló tagja is válaszolt, bár azt is hozzátette: „ez a kérdés kommunistának nagyon szép kérdés, de neki nem”, mivel „felfogásával ez nem egyezik”.³⁸ A vallási kérdésekkel kapcsolatos konfliktusok azonban nem csak annak a néhány apácának és szerzetesnek a jelenlétéből fakadtak, akik az állam és a katolikus egyház megállapodása alapján állami felsőoktatási intézményben folytathattak tanulmányokat. A pártállami időszakban a vallástól való elfordulás a társadalmi érvényesülés egyik előfeltétele volt, az „új értelmiséggel” szemben pedig az elvárások az átlagnál is magasabbak voltak.³⁹ A hallgatókat materialista, ateista és egyházellenes propagandával igyekeztek távol tartani a vallástól, s egyéb eszközökkel is akadályozták vallásgyakorlatukat. Az 1951 tavaszán szervezett fővárosi lelkigyakorlatok alatt példá-

³⁵ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–C1/1953. Jegyzőkönyv Cs. Zoltán [SZTE TTK] fegyelmi tárgyalásáról. (1952. december 15.)

³⁶ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–1128/1952. Jegyzőkönyv J. Sándor [KLTE BTK] fegyelmi tárgyalásáról. d. n.

³⁷ Uo.

³⁸ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–2531/1952. Jegyzőkönyv L. Ilona [DTE TTK] fegyelmi tárgyalásáról. (1952. február 14.)

³⁹ BÖGRE Zsuzsanna: *Vallásosság és identitás. Élettörténetek a diktatúrában, 1948–1964.* Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 2004. 8., 53–54.

ul zárthelyi dolgozatok beütemezésével igyekeztek rávenni őket, hogy inkább maradjanak otthon tanulni, a Dolgozó Ifjúság Szövetsége (DISZ) a kollégiumokban esti megbeszéléseket tartott, egyes intézményekben pedig színház- és mozilátogatást szerveztek.⁴⁰

A várt áttörés azonban elmaradt, a pártjelentések rendszerint meglehetősen aggodalommal vették számba, hogy a hallgatók (főként a lányok) között sokan vallásosak, vagy járnak templomba. Ugyanakkor az egyház- és vallásellenes propaganda, valamint a tény, hogy a társadalmi felemelkedést jelentő diploma megszerzése nagymértékben függött a hivatalos elvárásokhoz való igazodástól, magától értetődően befolyásolta a vallásos hallgatók hithez, vallásgyakorlathoz való viszonyát. Nyilvánvalóan voltak olyanok, akik az érvényesülés érdekében vagy erősebb meggyőződés hiányában adták fel hitüket, de ismertek az elrejtőzés technikái is. Többen – annak tudatában, hogy megfigyelik őket –, látszólag alkalmazkodva a hatalom elvárásaihoz, de világnézetüket sem feladva, szokatlan időpontokban kerestek fel távolabb eső templomokat, vagy csak otthon jártak istentiszteletre.⁴¹ A hit megőrzésének szándékát mutatja egy budapesti hallgatónő édesanyjának írt levele, melyben részletesen beszámol arról, milyen lehetőségei adódnak a fővárosban a vallásgyakorlatra. Írásából kivehető, hogy igyekezett kitartani vallása mellett, s a tapasztalt nehézségek csak megerősítették hitében:

Anyuka írja, hogy bántja, hogy otthon nem mentem el győnni. Valahogy otthon nem tudtam úgy elkészülni hozzá és hogy csak meggyónjak annak igazán nincs értelme, így itt tegnap két lánnyal délután 6-kor elmentünk abba a templomba, ahol legelsőbb mikor jöttem ide és bementünk és megáldoztunk. [...] Anyuka azt hiszi, hogy itt

⁴⁰ MNL OL M-KS 276. f. 89/326. ő. e. Feljegyzés az egyetemi hallgatók részére tartott lelkigyakorlatokról. (1951. március 9.)

⁴¹ BÖGRE Zsuzsanna: I. m. 91–95., 120–121. Erre utalt Elinor Murray-nek adott interjújában több 1956-os forradalom után disszidált hallgató is. Lásd: Elinor MURRAY: Higher Education in Communist Hungary 1948–1956. *The American Slavic and East European Review*, 1960/3. 395–413., itt: 412.

most, már ha itt vagyok hát istentelenül kell élnem. Nem, még sőt jobban kell szeretnem a jó Istent, mert sokkal nagyobb szükségem van rá, hogy megsegítsen és ne hagyjon el, tehát a jó Istent nem felejttem el, ettől ne féljen, talán így jobban is tudok örülni annak, hogy elmehetek templomba, mint otthon sokan, akiknek már megszokott és nem is tudják értékelni, milyen nyugalom egész héten, ha vasárnap voltam templomba és ezekkel a lányokkal együtt minden vasárnap elmegyünk.⁴²

De nem mindenki titkolózott, ha a vallásáról volt szó. A debreceni egyetemi pártbizottság 1953-ban például arról számolt be, hogy a klerikális reakció elleni harc keretében szervezett évfolyamgyűléseken gyakran szembesülnek azzal a – pártbizottság által „vértanúskodásnak” nevezett – jelenséggel, hogy egy „hallgató azt a kérdés[t] vetette föl, hogy van-e neki helye az egyetemen ha vallásos, mert ha nincs akkor inkább elmegy az egyetemről, de hitét nem adja föl.”⁴³ Az eset kényességét az adta, hogy a pártpropaganda – annak érdekében, hogy a befolyásolható pártönkívülieket ne riassza el – ragaszkodott ahhoz, hogy a klerikális reakció és a vallásos meggyőződés elleni harcot külön kell kezelni.⁴⁴ A funkcionáriusok ugyanakkor meglehetősen elégedetlenek voltak, amikor saját propagandájukat hallották vissza a hallgatóktól, miszerint a lelkiismereti és vallásszabadságot az alkotmány garantálja. A funkcionáriusokat leginkább azok a gyakori hallgatói vélemények zavarták, amelyek a marxizmust és a vallást összeegyeztethetőnek tekintették: „[á]ltalános jelenség a marxizmus és a vallás összeegyeztetésére való törekvés, a vallásszabadság demagógiája” – fogalmazott az Agitációs és Propaganda

⁴² MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–K29/2/1953. A Veszprém megyei Rendőrkapitányság Társadalmitulajdon-védelmi Osztályának jelentése [K. Anna ügyében]. (1953. március 26.)

⁴³ MNL OL M-KS 276. f. 89/332. ö. e. Az MDP Debreceni Egyetemi Szervezetének jelentése a Politikai Bizottság 1952. november 26-i határozatainak végrehajtásáról. (1953. június 18.)

⁴⁴ Vö. például: Harc a klerikális reakció ellen. Révai József elvtárs beszámolója az MDP Központi Vezetőségének ülésén. *Szabad Nép*, 1950. június 6.

Osztály 1953. júliusi jelentése.⁴⁵ E tekintetben legmesszebb talán az a budapesti hallgató merészkedett, aki 1952-es tárgyalásán saját elnevezéssel foglalta rendszerbe meggyőződését:

Én például az elkövetkezendő államrendszert úgy tudom elképzelni, hogy a vallási világnézetnek több helyet hagy-na. Nálunk az Osztályban a VII. gimnáziumban olyan világnézet volt, amit úgy hívtak, hogy kleriko-marxizmus. Az volt az elképzelésünk, hogy a marxista világnézetnek és a metafizikus világnézetnek együtt kell kialakulni. Van zagyvaság a politikai nézetemben, de a[z] tény, hogy a val-lásos világnézet és a materialista világnézet egymás mel-lett lehetséges. Ezzel nem azt mondom, hogy megfér egy-mással, de egy példának hozom fel, hogy a piaristák is tudnak működni a mellett, hogy proletár diktatúra van.⁴⁶

A „vallásszabadság demagógiája” nehéz helyzetbe hozta a hallgatói véleményekkel szembeszállni próbáló funkcionáriusokat. A debreceniek például saját bevallásuk szerint sem voltak képesek kezelni a „vértanúskodást”: „Ilyen esetekben Disz csoportjaink, párttagjaink tehetetlenül állottak, nem tudtak erre a kérdésre válaszolni, amely azt eredményezte, hogy az illető hallgató mint győztes került ki a vitából.”⁴⁷

Az, hogy a kommunista indoktrináció formális és informális színterein a hallgatók az átlaghoz képest intenzívebben foglalkoztak az őket körülvevő társadalmi-politikai viszonyokkal, alaposabban megismerték a politikai hatalom valóságáról alkotott elképzeléseit, nagyban hozzájárult a kritikus vélemények kialakulásához. A hallgatóknak ugyanis tananyagot jelentett a párt aktuálpolitikája, így amikor kijött egy, a korábbiaknak homlokegyenest ellentmondó párthatározat, gyakran akadt

⁴⁵ MNL OL M-KS 276. f. 89/312. ö. e. MDP KV APO jelentése az egyetemek tanulmányi és politikai helyzetéről. (1953. július 25.)

⁴⁶ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–2127/1952. Jegyzőkönyv S. Miklós [ELTE TTK] fegyelmi tárgyalásáról. (1952. május 13.)

⁴⁷ MNL OL M-KS 276. f. 89/332. ö. e. Az MDP Debreceni Egyetemi Szervezetének jelentése a Politikai Bizottság 1952. november 26-i határozatainak végrehajtásáról. (1953. június 18.)

köztük olyan, aki fel tudta idézi, hogy korábban ugyanerről a kérdésről még más volt az álláspont.⁴⁸ Az órákon elhangzottaknak ráadásul az Amerika Hangja adásai is állandó kihívást jelentettek.⁴⁹ A legerősebb kontrasztot azonban az eredményezte, hogy a politikai hatalom valóságértelmezésének súlykolása napi szinten rámutatott e valóságértelmezés és a hallgatók napi tapasztalatai közötti eltérésekre, s ezeket folyamatosan észben is tartotta.⁵⁰ A propaganda kulákképét például sokan nem tudták/akarták önmagukra vagy ismerőseikre vonatkoztatni. Egy budapesti hallgató 1951-es tárgyalásán a kommunista világnézet, a propagandaszólamok és a saját kézből szerzett tapasztalatok – ahogy Stephen Kotkin fogalmaz: a „forradalmi” és a „tapasztalati igazság”⁵¹ – keveredtek feloldhatatlan ellentmondásba. A fegyelmi bizottság módszeresen igyekezett a hallgató marxistának vallott politikai meggyőződését szüleinek kulák mivoltával ütköztetni, s többször is felmondatták vele a kulákokról megtanult ismereteit. Majd arról faggatták, hogy mit gondol ezek után az apjáról. A hallgató hiába ismételte, hogy ő maga „átlépte osztálykorlátait”, képtelen volt apját a propagandaszólamokból ismert „kulákkal” azonosítani: „Én egyénileg nem tapasztaltam, hogy ártottak volna [ti. a kulákok]. Az újságban sokszor olvastam, de nem tapasztaltam soha a kártékonyosságukat. A mi vidékünkön nincs ilyen.”⁵²

A propaganda és az egyéni tapasztalatok ellentmondásai különösen élesen jelentkeztek a „parasztaszármazású” hallgatók körében, ők a téészesítés, a beszolgáltatás folyamatát nem csak a *Szabad Népből* vagy a marxista jegyzetekből ismerték. Egy budapesti bölcsészhallgató 1955-ös tárgyalásán az évfolyam

⁴⁸ Lásd például: MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 847/855–C12/1955. Jegyzőkönyv K. Ferenc [Lenin Intézet] fegyelmi tárgyalásáról. (1955. május 23.)

⁴⁹ MNL OL M-KS 276. f. 89/326. ó. e. Jelentés a Felsőoktatásügyi Minisztérium Felügyelete alá tartozó egyetemeken folyó ellenséges megnyilvánulásokról és az ellenük való harcról. (1953. május 4.)

⁵⁰ Elinor MURRAY: I. m. 408–411.

⁵¹ Stephen KOTKIN: *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*. University California Press, Berkeley, 1995. 227–228.

⁵² MNL OL XIX-I-2-f. 126. d. 847/8551–5/1954. Jegyzőkönyv B. Benjamin [BPF] fegyelmi tárgyalásáról. (1951. július 11.)

DISZ-titkára, G. Mihály a diákok körében uralkodó bizonytalan hangulatot saját példájával támasztotta alá:

Érik [...] az embert bizonyos kellemetlen dolgok és akkor egy kicsit megdöbben. Édesapja világegyetében cselédember volt s 1953-ban megbüntették 800 forintra és 4 hónapra. Hat gyermek volt a nyakán, a falu legszegényebb emberének adminisztratív eszközökkel szinte kiragadták a szájából az utolsó falatot. Ilyen fájdalmak közepette nagyon kellemetlen élni. Az egyetemi hallgatóktól is állandóan ilyen dolgokat lehet hallani. Próbálunk ezekre választ kérni [...], próbáljuk ezeket megmagyarázni magunkban, mert nem akarjuk, hogy ezek a fájdalmak teljesen aláássák a párt, a kormány, a rendszer iránti szeretetünket.⁵³

A propaganda és a valóság közötti ellentmondások feloldására azonban általános választ nem lehetett adni, hiszen – ahogy erre Dessewffy Tibor rámutat – ez egyet jelentett volna az ellentmondások rendszerszintű jellegének elismerésével. A funkcionáriusok ezért e felvetéseket rendszerint az „ellenség aknamunkájával” vagy a párt politikájának helyi szintű eltorzításával magyarázták, ami fenntarthatóvá tette azt a dogmát, hogy a párt politikája és intézkedései eredendően helyesek, de a megvalósításban olykor mutatkozhatnak zavarok, melyek egyedi korrekciókkal kiküszöbölhetők.⁵⁴ Ezt a választ kapta a bizottság elnökétől, Trencsényi-Waldapfel Imrétől az imént idézett DISZ-titkár is: „meg kellene nézni, hogy G. édesapja a sérelmet nem éppen a kulák részéről szenvedte-e el, anélkül észrevette volna [sic!]. Az is lehetséges, hogy a helyi funkcionáriusok jártak el helytelenül. Ki kell bogozni az ilyen eseteket, meg kell beszélni az ilyesmit egy tapasztalt elvtárssal, nem pedig a siránkozók uszályába kell kerülni.”⁵⁵

⁵³ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 847/855-F25/1955. Jegyzőkönyv F. Ferenc [ELTE NYIK] fegyelmi tárgyalásáról. (1955. június 7.)

⁵⁴ DESSEWFFY Tibor: I. m. 224–225.

⁵⁵ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 847/855-F25/1955. Jegyzőkönyv F. Ferenc [ELTE NYIK] fegyelmi tárgyalásáról. (1955. június 7.)

Ahogy arról már korábban esett szó, az ellenségkonstruálás jegyzőkönyvekből is jól kiolvasható gyakorlatai miatt hiba lenne a szankcionált magatartásformákat minden további nélkül a rendszer elutasítását kifejező jelzéseként interpretálni. A marxizmus- vagy oroszórákról való hiányzás egyeseknél valóban az indoktrinációval szembeni averziót fejezte ki, az ezen tárgyak fakultativitására irányuló követelést azonban sokan az óraszámok remélt csökkenése miatt támogatták. Az, hogy a miskolci műegyetemisták 1955. május végén a vizsgaidőszak feszültségét oldó mulatozás közben elégették az orosz tankönyveiket, inkább tekinthető diákcsinynének, mint – a fegyelmi bizottság értelmezésében – hónapokkal korábban előkészített, „Szovjetunió-ellenes aljas izgatás”-nak.⁵⁶ Ugyanakkor hasonló könyvégetések az ELTE jogi karán is előfordultak,⁵⁷ s megkockáztatható, hogy a hallgatók nem véletlenül éppen az orosz könyveiket égették el. Ha – a tagadhatatlan szimbolikus tartalom ellenére – emögött nem is húzódott politikai motiváció, annyi bizonyosnak tűnik, hogy úgy gondolták, e tankönyvekre s a benne foglalt ismeretekre nem lesz többé szükségük.

Érthető okokból a hallgatók is hajlottak arra, hogy a fegyelmi bizottságok előtt magatartásukat ne a rendszerrel való szembenállásként értelmezzék. A hétköznapi ellenállás megnyilvánulásait gyakran jellemezte az ellenálló és alkalmazkodó magatartás összjátéka, nem várt következmények esetén a konfliktus és a „kár” minimalizálására való törekvés.⁵⁸ Például – az egyetemről való kizárást elkerülendő – annak hangoztatása, hogy az egyes kijelentések, cselekvések mögött nem a rendszer (tudatos) elutasítása, hanem hiányos ideológiai ismeretek állnak, vagy hogy azokat a megvádolt hallgató nem gondolta komolyan, egyszerűen csak egy csínyről, viccről volt szó. Többen is hivatkoztak tájékozatlanságukra, s azzal érveltek, hogy éppen azért a marxizmusórán vagy egy párttag jelenlété-

⁵⁶ FAZEKAS Csaba: I. m.

⁵⁷ MNL OL M-KS 276. f. 91/149. ö. e. Jelentés az Állam- és Jogtudományi Kar területén a K. V. márciusi határozata előtt és után folyó pártmunka, oktató-nevelő és tudományos munka helyzetéről [...]. (1955. június 16.)

⁵⁸ Ilko-Sascha KOWALCZUK: *Geist im Dienste der Macht. Hochschulpolitik in der SBZ/DDR 1945 bis 1961*. Ch. Links Verlag, Berlin, 2003. 448–455.

ben tették kijelentéseiket, hogy a bennük felmerülő kételyekre választ kapjanak, viszont ha valóban tudatos ellenségek lennének, akkor nézeteiknek nem egy funkcionárius előtt adtak volna hangot.⁵⁹

A fentiekből fakadóan az egyes hallgatók politikai nézeteivel kapcsolatban csak ügyeik egyenkénti, aprólékos feltárásával tehetünk megállapításokat. Ha azonban a hallgatók politikai hatalomról alkotott elképzeléseire s arra vagyunk kíváncsiak, vajon hogyan értelmezték az őket körülvevő társadalmi-politikai valóságot, nem szükséges találgatásokba bonyolódni arról, vajon egy-egy kijelentés valóban úgy vagy a neki tulajdonított értelemben hangzott-e el. Ehhez támpontot szolgáltathat, ha magát az eljárás jelentette konfliktusszituációt vizsgáljuk, azt, amikor egy hallgató szembesült azzal, hogy megkérdőjelezték a véleménynyilvánítás lehetőségeiről alkotott elképzelései.

A szólás „szabadsága” – A véleménynyilvánítás lehetőségei és formái az új szakasz meghirdetése előtt

A Rákosi-korszak hallgatói tudták, hogy bizonyos nézeteket – a szankcionálás veszélye nélkül – nem lehet képviselni, bizonyos dolgokat nem lehet mondani. Az a szegedi bölcsészhallgató, aki nyomatékosan figyelmeztette barátját, hogy órai levelezésüket ne őrizze meg, tisztában volt azzal, hogy jobboldali, nacionalista és himsoviniszta nézeteit tükröző feljegyzései kifogás alá eshetnek: „Talán egyszer a történelem igazolt [sic!] valamennyiünket. Ezeket a papirosokat pedig semmisítsd meg mindkettőnk érdekében. Nincs értelme annak, hogy esetleg bajba kerüljünk miatta.”⁶⁰

A nyilvános fegyelmi eljárásokból is sokan levonták a következtést, hogy bizonyos kérdésekben véleményükről jobb hallgatni. E felismerés lépéseit mutatja annak a szegedi joghall-

⁵⁹ Lásd például: MNL OL XIX-I-2-f. 343. d. 847/855–S30/1955. Jegyzőkönyv S. Árpád [ELTE ÁJK] és társai fegyelmi tárgyalásáról. (1955. május 24.)

⁶⁰ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–2571/1952. Részletek V. Ferenc [SZTE BTK] feljegyzéseiből (másolat). d. n.

gatónak az esete, aki ellen azért indult eljárás, mert a pártok és ideológiák melletti vak elköteleződést kritizálva szóváltásba keveredett egy párttag hallgatótársával. A hallgató – mielőtt fegyelmi tárgyalásán levonta a következtetést, hogy jobb gondolatait megtartania magának – a néhány nappal korábbi év-folyamgyűlésen még megkísérelte, hogy elvi alapon védje meg álláspontját:

Az életnek bármilyen szakára gondolok vissza, gyermek-koromtól a mai napig, minden dolgot megvitattam és mindennek az okát kerestem. Amikor az iskolába kerültem, mindennek igyekeztem keresni az okát. Nem igyekeztem a hibák kijavítását mellőzni. Nem igyekeztem a lát-szólagos hibák után semminek bizonyos oldalát el nem ismerni. Nem tartom a vádat elég alaposnak. Nem tartom objektívnek. Enélkül az elmélet nélkül (objektivitás) nem haladna előre a világ. A kritika olyan formája, amely minden körülmények között előreviszi a haladást, hasznos. [...] Nem tudom, nem többet ér-e egy igaz szó, mint egy elhallgatás.⁶¹

Amikor a nyilvános tárgyalás vádlója megállapította, hogy az elmondottak éppen „ellenséges mivoltát” támasztják alá, a hallgató levonta következtetését: „olyan államban élünk, amelyben a Párt-igazság érvényesül. Amikor egy olyan emberről van szó, aki ez ellen kapálódzik, [...] hiába végzi a legjobb munkát, minden tettét félremagyarázzák”.⁶²

A Rákosi-rendszer nem elégedett meg azonban az uralkodó diskurzustól eltérő véleménynyilvánításról való lemondással, hanem az ideológiával való egyértelmű azonosulást és hittételeket követelt – főként a „új értelmiségtől”, akiktől a rendszer fennmaradását remélte. Nekik heti rendszerességgel és vizsgákon kellett számot adniuk elsajátított ismereteikről, politikai véleményükről. Azok számára, akiknek nyilvánvaló volt, hogy

⁶¹ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855-M14/1953. A III. évfolyam gyűlésének jegyzőkönyve M. Miklós [SZTE ÁJK] ügyében. (1953. március 17.)

⁶² Uo.

véleményük kinyilvánítása veszélyekkel járhat, a „marxista beszédmód” kínált stratégiát. Az MDP Agitációs és Propaganda Bizottsága egy 1951. nyári jelentésében arról panaszkodott, hogy az „ellenséges elemek” leleplezésének egyik legnagyobb akadálya, hogy a hallgatóság egy része nem „őszinte”, különféle megnyilatkozásaik nem véleményüket tükrözik, mert az ideológiai ismeretterjesztés számukra nem világnézetet, hanem pusztán praktikus tudást közvetít: „a hallgatók többsége nem nyilatkozik meg, viszont nem is szabadul meg politikailag helytelen nézeteitől. A hallgatók jó része megtanul marxista módon beszélni”.⁶³ A „marxista beszédmód” – vagy, ahogy Kotkin nevezi: a „bolsevik nyelv”⁶⁴ – a hallgatók számára lehetővé tette, hogy meggyőződés hiányában is képesek legyenek világnézeti kérdésekre felelni. Ennek elsajátítására az adott lehetőséget, hogy bár az indoktrináció a mindennapokban rendkívül változatos módon jelent meg, a közölt ideologikus tartalmak szinte mindenhol azonosak voltak. A hallgatók tanévről tanévre ugyanazokat az unalomig ismételt ismereteket kapták a heti marxizmusórákon, a havi politikai konferenciákon, a DISZ politikai óráin, vagy a nyári katonai táborozásokon. Számukra az egyébként is órarendi keretbe illesztett, kötelező órákon hallott ideológiai ismeretek nem különböztek egy szaktárgy előadásának megtanulandó ismeretanyagától: a frázisok pusztá bemaolását és felmondását jelentették. Ebből fakadóan a jó érdemjegy a hallgató ideológiai kérdésekben való tájékozottságára és retorikai képességeire utalt, de nem feltétlenül jelentette, hogy a válaszok meggyőződésből fakadtak.⁶⁵

⁶³ MNL OL M-KS 276. f. 89/328. ő. e. Az MDP KV APO jelentése az egyetemi pártszervezetek munkájáról. (1951. június 2.)

⁶⁴ Stephen KOTKIN: I. m. 198–225. A ideológiának a hétköznapiakban nyelvi formulákra való redukálódására utal a szakértetség kollégiumok kapcsán: MAJTÉNYI György: *A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2005. 166.

⁶⁵ Vö. John CONNELLY: *Captive University. The Sovietization of East-German, Czech, and Polish Higher Education, 1945–1956.* The University of North Carolina Press, Chapel Hill–London, 2000. 209. Visszaemlékezésében Eörsi István világosan utal erre: „az egyetemen nem jöhetett létre eszmecsere a szó igazi értelmében, eszmékről ugyanis nem illett és nem is lehetett beszélni.

Pedig a pártfunkcionáriusok az erre alkalmas fórumokon egyenesen bátorították akár az uralkodó politikai diskurzustól eltérő véleménynyilvánítást is. Ennek az „ellenség” leleplezésének szándéka mellett az is oka volt, hogy a „helytelen” véleményeket korrigálni, cáfolni lehessen. A véleménynyilvánításhoz való viszony ambivalenciáját ugyanakkor jól tükrözi az ELTE BTK egy fegyelmi eljárása, melynek során a hallgatót – többek között – azzal vádolták, hogy úgy nyilatkozott, hogy a DISZ politikai körei „értékesebbek”, mert „ott elmondhatja mindenki a véleményét”.⁶⁶ Az ügyet a tanulmányi csoportban nyilvánosan tárgyalták ki, a hallgató pedig azzal védekezett, hogy ő nem a marxizmusoktatást bírálta, csak a politikai köröket propagálta. A tárgyaláson Kékes Andor, a tanulmányi osztály vezetője figyelmeztette a csoport tagjait: „Vigyázni kell arra, hogy a problémákat nem nyomhatjuk el. Helyes, ha felvetik a hallgatók a kényes kérdéseket is, mert nincs olyan kérdés, melyet meg ne tudnánk válaszolni.”⁶⁷ A válasz ebben az esetben az volt, hogy a hallgató destruált: a fegyelmi bizottság a marxizmusoktatás bírálatának szankcionálását szükségesebbnek látta, mint annak alátámasztását, hogy van helye az „őszinte” véleményeknek.

Az ötvenes évek első éveiben az „ellenséges elemek” eltávolításának folyamatos központi sürgetése és a pártfunkcionáriusok azon aggodalma, hogy valójában nem vagy alig ismerik a hallgatók politikai beállítottságát, mivel a fiatalok nem nyilvánítják ki véleményüket az e célt szolgáló fórumokon,⁶⁸ a külön-

Eszmék helyett szövegeket cseréltünk, vagyis előre gyártott elemekből össze-szerelt mondatokat. Némelyek azonosultak vagy azonosulni próbáltak ezekkel, mások kötelezőnek tekintették használatukat, mint mondjuk az óralátogatást. Megint mások hallgattak, ha tehették, de a vizsgákon mindenki a kötelező szövegeket nyomta. Ezt senki sem tartotta jellemtelenségnek, mert az eszmék mezején az ellenvélemény olyan képtelenségnek tetszett, mint hogyha valamely hal kivergődne a szárazföldre, hogy kopoltyúval próbáljon lélegezni itt.” Eörsi István: *A szégyen. Beszélő*, 2000/9–10. 68–73.

⁶⁶ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. F847/855–B27/1953. B. János [ELTE BTK] fegyelmi ügye. (1953. június 2.)

⁶⁷ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. F847/855–B27/1953. Jegyzőkönyv B. János [ELTE BTK] fegyelmi tárgyalásáról. (1953. április 17.)

⁶⁸ John Connelly kutatásai szerint hasonló kételyek gyötörték a keletnémet, csehszlovák és lengyel pártfunkcionáriusokat is: John CONNELLY: I. m. 216–218.

féle megnyilvánulások túlreagálásához vezetett. A felsőoktatási célkitűzések megvalósításában mutatkozó, a politikai hatalom képviselői szemében egyértelműen az „ellenség” működésére valló kudarcok bizonyossága, a hallgatók nézeteivel kapcsolatos permanens bizonytalanság, valamint az ebből fakadó túlreagálás egy öngerjesztő folyamat elemeiként járultak hozzá ahhoz, hogy akár a legkisebb információmorzsa, egy jelentéktelen kijelentés, rossz szóválasztás is mozgásba lendítette a potenciális ellenségekkel szembeni repressziót és erősítette a hallgatók hajlamát véleményük elrejtésére.

Az „alulról jövő” bírálat a felsőoktatási intézményekben

A „nincs kérdés, amire ne tudnánk felelni” önhittsége azonban egyszerre elpárolgott, amint a hallgatók valóban lehetőséget kaptak a némiképp szabadabb véleménynyilvánításra.

A Nagy Imre-féle kormányprogram meghirdetése után – ahogy a társadalom más szegmenseiben – a felsőoktatási intézményekben is némiképp megváltozott a hangulat. Az új szakasz iránymutatásainak megfelelően az egyetemi-főiskolai pártbizottságok és a DISZ 1953 őszi munkatervei legfőbb feladatuknak az „alulról jövő bírálat kifejlesztését” és szabad, nyílt viták ösztönzését tekintették. A kommunista propagandából szólamszerűen korábban sem hiányzó célkitűzéseknek nyomatékot adott, hogy e jelentések szerzői (sok esetben az év nyarán kinevezett új párttitkárok) elhatárolódtak az azt megelőző időszaktól. A debreceni egyetemi pártbizottság például a következőképp látta új feladatait:

[A]z egyetem politikai életét olyan légkör jellemezte [1949 után], melyben nem volt lehetséges a különböző politikai és ideológiai kérdések nyílt, bátor, őszinte feltárása és megvitatása. [...] Legfontosabb feladatunk ennek a légkörnek a felszámolása. [...] [A]gitációs munkánk valóban »a tömegekkel való nagy beszélgetés« legyen, ne csak a népnevelők mondják el az igazságot, hanem ők is türelmesen

hallgassák meg az embereket, bármilyen súlyos kérdésről is legyen szó.⁶⁹

A DISZ-bizottságok számára tartott tájékoztató ennél is konkrétan fogalmazott: a DISZ-ben a „bírálatot senki és semmi nem fékezheti”.⁷⁰ Mindez azt a benyomást keltette, hogy nemcsak lehetőség, hanem fogadókészség is mutatkozik a kritikákra, főként, hogy sokan saját, korábban elítélt véleményük beigazolását látták a kormányprogram egyes megállapításai-ban.

A hallgatók politikai-közéleti kérdésekkel kapcsolatos aktivitása különbözőképpen alakult. A jelentések egyszerre számoltak be a diákok minden korábbinál nagyobb aktivitásáról, de egyúttal a politikai élet „pangásáról”, a központi rendezvények látogatottságának látványos visszaeséséről. Mindez elsősorban azt jelentette, hogy a párt és a DISZ képtelen volt becsatornázni a kormányprogram meghirdetését követően felszabaduló hallgatói energiákat. Míg ugyanis az unalomig ismert ideológiai témaköröket feldolgoztató órákon való részvétel csökkent, addig nagy érdeklődés mutatkozott a hallgatók által kezdeményezett, őket valóban érdeklő témákat kitárgyaló programok iránt. A DISZ KV Ifjúsági Osztályának 1954 tavaszi javaslata a következőképpen jellemezte a központilag és a hallgatói kezdeményezésből született programok eltérő fogadtatását:

A Közgazdasági Egyetemen és a Lenin Intézetben, de szórványosan csaknem minden egyetemen a jelenlegi politikai oktatás rendszerével ellentétes, de a hallgatók szükségleteiből fakadó kezdeményezések születtek. A DISZ csoport kollektívák saját maguk határozták meg csoportjukban a vita témáját, maguk kérték fel a vitavezetőket, egyetemi tanáraik, tanársegédek, pártfunkcionáriusok, írók, művészek közül. Ezek a csoportviták általában jobbak vol-

⁶⁹ MNL OL M-KS 276. f. 89/332. ó. e. Kossuth Lajos Tudományegyetem Pártbizottságának munkaterve. (1953. október 1.)

⁷⁰ MNL OL M-KS 276. f. 89/333. ó. e. DISZ bizottságok és alapszervezeti vezetőségek feladata és munkamódszere. d. n.

tak, mint a párt és DISZ bizottságok által felülről szervezett, de megfelelően nem ellenőrizett politikai órák: mert a hallgatók tényleges szükségleteiből fakadtak, ezért ezekre a vitákra jobban előkészültek, vezetőnek azt kérték fel, akit a csoport kollektívája alkalmasnak tartott a vita irányítására.⁷¹

A hallgatói aktivitás egyes intézményekben változatos formában (s persze eltérő intenzitással⁷²) jelentkezett. Az 1953/1954. tanévtől megszorodtak a hallgatók kezdeményezte ankétok, érzékelhetően megnőtt az érdeklődés egy-egy, a hangulatot lecsillapítani érkező vezető minisztériumi vagy pártfunkcionárius látogatása iránt. Az 1954. október 9-én tartott budapesti bölcsészkar gólyabál programjában – a DISZ és a pártbizottság által engedélyezve – egy, a Biblia archaikus nyelvezetén íródott, a személyi kultuszt, a felsőoktatás túlzott tömegesítését, a túlterhelést, a végzetek elosztásának problémáit kifigurázó pamfletet adtak elő.⁷³ Debrecenben és Szegeden a diákok elkezdték használni az addig kizárólag propagandaüzenetek közvetítésére szolgáló faliújságokat: 1954 őszén a szegedi bölcsészkar DISZ egyik kultúrfelelőse olykor naponta többször is elhelyezett a napilapokból kivágott, megvitatásra érdemes cikkeket és saját írásokat a harmadévesek faliújságján.⁷⁴ A debreceni bölcsészkar faliújságján is sűrűn jelentek meg például a Kossuth-díjak odaítélését és a politikai nevelés korábbi gyakorlatait bíráló írá-

⁷¹ MNL OL M-KS 276. f. 89/333. ő. e. DISZ KV Egyetemi Ifjúsági Osztályának javaslata az egyetemeken és főiskolákon a DISZ tömegpropagandájának rendszerére. (1954. április 15.)

⁷² A korabeli források alapján a legaktívabbnak kétségkívül a budapesti, debreceni és szegedi tudományegyetemek hallgatói tűntek. Szabó Róbert például rámutat, hogy a nagy fokú tanulmányi elfoglaltság miatt a budapesti orvostanhallgatók „kevésbé politizáltak”. Szabó Róbert: Forradalom és megtorlás a Budapesti Orvostudományi Egyetemen, 1956–1957. In: NEMETHNÉ DIKÁN Nóra–Szabó Róbert–VIDA István (szerk.): *Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések V. A budapesti egyetemisták és főiskolások 1956-ban.* I. m. 111–150.

⁷³ A pamflet teljes szövegét és a vonatkozó dokumentumokat közli: ÓLMOSSI Zoltán: I. m.

⁷⁴ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Jegyzőkönyv D. István [SZTE BTK] meghallgatásáról. (1955. május 4.)

sok, majd 1954 tavaszán a „Hőkölés népe” címmel kezdődött cikkvita, amikor a funkcionáriusok megkísérelték elhallgattatni a népi írókkal kapcsolatos pozitív állásfoglalásokat.⁷⁵

A hallgatói megmozdulások olykor a szimbolikus elemeket sem nélkülözték. 1954 tavaszán Debrecenben az egyetemi kultúrotthonon belül megalakult „március 15-e” bizottság vette át a felvonulás szervezését: a hallgatók nemzeti színű kokárdával és zászlóval, népdalokat és a Kossuth-nóta egy variánsát („Szegény a nép, rab a haza, Kossuth apánk, gyere hazal...”) énekelve vonultak fel, s később több állami ünnepségen is elszavalták József Attila *Levegőt!* című versét.⁷⁶ A szegedi gyógyszerészhallgatók április 4-i felvonulásuk alkalmával a vörös lobogó helyett szintén a nemzeti színűt választották.⁷⁷ A hallgatókat érdeklő témák kitárgyalása persze nem csak a nyilvánosság előtt történt, az eszmecserék többsége informális, baráti beszélgetések, összejövetelek alkalmával zajlott. E hallgatói csoportok többsége általában az azonos szakra, évfolyamra járók alkalmi társasága volt, melyek a nyári szünetekre rendszerint felbomlottak.⁷⁸

Az 1954 folyamán a pártközpontba érkező jelentésekben a szabad véleménynyilvánítás feletti lelkesedést már háttérbe szorították a hallgatók „ellenséges”, „nacionalista”, „soviniszta” és „narodnyik” megnyilvánulásaira vonatkozó bőséges példák, ám 1953 ősze után a kizárások száma látványosan csökkent az

⁷⁵ MNL OL M-KS 276. f. 89/326. ö. e. MDP KV APO feljegyzése a debreceni tudományegyetemen feléledő narodnyik veszélyről. (1954. április 7.)

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ FARKAS Csaba: Szegedi egyetemisták a forradalomban. In: NÉMETHNÉ DIKÁN Nóra–SZABÓ Róbert–VIDA István (szerk.): *Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések III. Vidéki diákmozgalmak.* I. m. 9–40.

⁷⁸ KEREPESZKI Róbert: I. m. 301. Különösebb szervezettség igényével – eddigi ismereteink alapján – egyedül a mindvégig elszigetelt, jobboldali radikális irányzatú Turul Gárda lépett fel. Az alig néhány tagból álló csoportot szegedi hallgatók alakították 1953 őszén, működését inkább a politikai-ideológiai eszmecserék és a mozgalom konspiratív eszközökkel történő továbbfejlesztésére vonatkozó tervezetek, semmint bármilyen tényleges cselekvés jellemezte, így 1955 őszén a csoport úgy bomlott fel, hogy az állambiztonság figyelmét sem keltette fel. A Turul Gárdáról részletesen lásd: KEREPESZKI Róbert: I. m.

előző évekhez képest.⁷⁹ Ez azonban csak részben magyarázható a pártszervezetek egyébként valóban tapasztalható, nagyobb toleranciájával. 1954 őszére a pártbizottsági jelentések hemzsegték az olyan megállapításoktól, hogy a hallgatók és oktatók körében „zavar”, „pesszimizmus” és „bizonytalanság” uralkodik. E felismerés nagy részben abból fakadt, hogy a bírálat bátorítása érzékelhetővé tette az előző évek (felsőoktatás-)politikájával kapcsolatos elégedetlenséget, melyhez a továbbiakban az is hozzájárult, hogy bár a hallgatók eleinte meglehetősen lelkesedéssel fogadták a kormányprogramot, annak konkrét intézkedései azonban csalódást keltettek. Az életszínvonal-emelésre vonatkozó ígéretek teljesülését a felsőoktatás költségvetési kereteinek nagymértékű csökkentése miatt kézzelfoghatóan nem érzékelték, s általában rossz hatással voltak a felsőoktatás túlméretezettségére vonatkozó nyilatkozatok, melyek azt erősítették a hallgatókban, hogy nincs rájuk szükség.⁸⁰ A mennyiség

⁷⁹ A felsőoktatási intézményekből az egyes tanévekben kizárt hallgatók számáról az iratmegmaradás esetlegességei miatt pontos statisztika nem készíthető, így a fenti megállapítást nem lehet pusztán a Közoktatásügyi, illetve az Oktatásügyi Minisztérium iratanyagában fellelhető dokumentációra alapozni. Feltűnő ugyanakkor, hogy 1953 őszét követően a korabeli pártiratokból is eltűnt az „ellenség” leleplezésének és eltávolításának erőyes sürgetése, és az intézményi beszámolók is kevesebb kizárást említenek. Szemben azzal, hogy csak az 1952/1953. tanévben száznál is több olyan hallgatót ismerünk, akiket az ország összes egyeteméről és főiskolájáról zártak ki, az 1954/1955. tanév második felében (az egyetlen olyan félévben, amelyről minisztériumi összesítés áll rendelkezésre) az OM felügyelete alatt álló felsőoktatási intézményekben „mindössze” tizenhét hallgatót sújtottak a legsúlyosabb fegyelmi büntetéssel, pedig ekkor már megkezdődtek az MDP 1955. márciusi határozatának tanulságait levonó eljárások. MNL OL XIX-I-2-f. 340. d. 847/855–9/4/1955. Kimutatás az 1954/55. tanév II. félévében az összes egyetemről és főiskoláról kitiltott hallgatókról. (1955. július 16.) Ez a tendencia egyébiránt megfelel annak, amit Koltai Gábor tapasztalt az MDP VIII. Kerületi Pártbizottságának hatáskörébe tartozó alapszervezetek pártfegyelmi ügyeinek alakulása kapcsán: azaz a pártfegyelmi ügyek száma 1953-ig emelkedik, ezt követően azonban jelentősebb mértékben visszaesik, s az 1955-ben tapasztalható emelkedés ellenére alapvetően csökkenő tendenciát mutat. KOLTAI Gábor: *Akik a „Párt” ellen vétkeztek. Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1948–1956.* Korall, Budapest, 2018. 126–127.

⁸⁰ Lásd például: MNL OL M-KS 276. f. 91/323. ó. e. Az MDP KV APO jelentése az egyetemi hallgatók fegyelmi helyzetéről. (1953. november 16.); MNL OL M-KS 276. f. 89/312. ó. e. Az 1953–54. tanév I. félévi vizsgáinak értékelése [a

fejlesztés helyett az egyetemi-főiskolai színvonal emelésére koncentráló propaganda pedig felerősítette a felsőoktatás rendszerét, módszereit érintő bírálatokat: a hallgatói túlterhelést egyre többen az általánosan kötelező (marxizmus-, honvédelmi és orosz-) órák magas óraszámára vezették vissza.⁸¹

Az „alulról jövő bírálat” lehetősége a politikai rendszerrel kapcsolatos kritikákat is látványosabban hozta felszínre, amit csak táplált, hogy az idő előrehaladtával többen egyre kritikusabban szemlélték a kormányprogram végrehajtásában mutatkozó ellentmondásokat. A hallgatók és oktatók a politikai körökön, ideológiai előadásokon a kisparaszti gazdálkodás helyzetéről, a személyi kultusz megnyilvánulásairól beszélgettek.⁸² A marxizmusórákon, baráti beszélgetésekben vissza-visszatérő téma lett a kommunisták Trianonnal kapcsolatos álláspontja, s a funkcionáriusok számára különösen aggasztónak tűnt, hogy e „zavaros nézetek” politikai beállítottságtól és „származástól” függetlenül, szakérettségisek, párt- és DISZ-tagok körében is jelentkeztek.⁸³ A pártpolitika folyamatos hangsúlyváltásai felvetették a pártvezetés és a helyi funkcionáriusok felelősségének kérdését is.⁸⁴

A hallgatók megnövekedett aktivitása tehát a funkcionáriusok számára csak felemás öröme adott okot, hiszen hamar kiderült, hogy azt nem a párt „helyes politikájának megértése” inspirálja, hanem vitákat és egyre nehezebben megválaszolható kérdéseket jelent. A párt- és DISZ-szervezetek a felvetett problémákra nem tudtak érdemben reagálni, mivel sem a felettes

műszaki egyetemeken]. d. n.; MNL OL M-KS 276. f. 89/332. ó. e. Szegedi felsőoktatási problémák a KV-határozat után. (1954. április 19.)

⁸¹ Lásd például: MNL OL M-KS 276. f. 91/149. ó. e. MDP Kossuth Lajos Tudományegyetemi Bizottságának felterjesztése. (1954. december 15.)

⁸² MNL OL M-KS 276. f. 89/326. ó. e. MDP KV APO feljegyzése a debreceni tudományegyetemen feléledő narodnyik veszélyről. (1954. április 7.); MNL OL M-KS 276. f. 91/133. ó. e. A Szegedi Tudományegyetem és Pedagógiai Főiskola hallgatóinak helyzete, nevelésük fő problémái. (1954. július 26.)

⁸³ MNL OL M-KS 276. f. 61/514. ó. e. Feljegyzés az Eötvös Loránd Tudományegyetemen az utóbbi időben tapasztalt nacionalista jellegű megnyilvánulásokról. (1954. április 23.)

⁸⁴ MNL OL M-KS 276. f. 91/25. ó. e. Feljegyzés az egyetemeken tapasztalható politikai problémákról. (1954. szeptember 29.)

pártszervektől, sem a minisztériumtól nem kaptak tájékoztatást sem az egyes intézkedésekről, sem azok okairól, s ha mégis, azok az *új szakaszt* vezénylő Nagy Imre és a desztalinizálást elutasító Rákosi Mátyás színpalak mögötti pozícióharcából fakadóan gyakran egymásnak is ellentmondtak.⁸⁵ Ennek következtében – szolt a különféle pártbizottságok egybehangzó panaszsa – nemcsak azt nem tudták, „másnap mi derül ki”, de igazán azt sem értették, addig mi miért történt, így pedig gyakran előfordult, hogy amit egyik nap megcáfoltak, másnapra igaznak bizonyult: „*A rémhírek, mihelyst mi megcáfoljuk őket, valóra válnak.* A nyári pánikhangulat idején hangoztattuk, hogy felsőoktatásunk tégláit nem fogjuk lebontani – most már az alapjai felől sem vagyunk biztosak” – panaszkodta 1954 áprilisában a szegedi egyetemi-főiskolai pártbizottság.⁸⁶

A fővárosi és környéki egyetemi-főiskolai párt- és DISZ-titkárok számára 1954. október 12-én megrendezett, szinte „panasznappá” váló értekezlet résztvevői az „összinte beszédet” már inkább tehernek érezték: „annak idején nem volt vita, ha megjelent a Társadalmi Szemlében X., vagy Y. elvtársnak [...] a cikke. [...] Most az a helyzet, hogy állandóan vitatkozunk és általános dolog egy-egy cikkel kapcsolatban, hogy a hallgatók azt mondják, a cikkírónak – X. Y. elvtársnak az a véleménye, nekem nem. Most mindenki igényt tart arra, hogy véleményt mondjon és vitassa a dolgokat, hogy [...] én ezt nem fogadom el, meg azt nem fogadom el.”⁸⁷ A megjelent funkcionáriusok valósággal könyörögtek az iránymutatásért, ám ekkor kiderült, hogy a „munkásosztály élcsapata” sem tud mindent. E találkozó ugyanis azon ritka alkalmak egyike volt, amikor a pártvezetés beismerte saját tehetetlenségét – fenntartva persze a tévedhetetlenségét. Farkas Mihály ugyanis a panaszkodókat

⁸⁵ GYARMATI György: *A Rákosi-korszak*. I. m. 336–357.

⁸⁶ MNL OL M-KS 276. f. 89/332. ó. e. Szegedi felsőoktatási problémák a KV-határozat után. (1954. április 19.) Kiemelés az eredetiben. További példákra lásd: MNL OL M-KS 276. f. 89/332. ó. e. Az MDP KV APO feljegyzése a debreceni tudományegyetemi pártbizottság ellenőrzéséről. (1954. február 1.); MNL OL M-KS 276. f. 91/149. ó. e. ELTE PVB hangulatjelentése. d. n.

⁸⁷ MNL OL M-KS 276. f. 62/180. ó. e. Egyetemi párt- és DISZ-szervezetek titkárainak tartott értekezlet jegyzőkönyve. (1954. október 12.)

dorgálva kijelentette, hogy „[m]i [értsd: a pártközpont] nem tudunk mindent látni, mindenre választ adni”, s mindössze annyi tanáccsal szolgált, hogy „ne várják felülről a csodát”, kezdeményezzenek, „mi megmondjuk, mi a helyes, mi a helytelen”.⁸⁸ Bár a funkcionáriusok nagy reményeket fűztek hozzá, a Farkas és Erdey-Grúz Tibor oktatásügyi miniszter által tartott, október végi egyetemi aktívaülés sem nyugtatta meg a kedélyeket, főként, mert a résztvevők értékelése szerint az előadók, ha beszéltek is a felsőoktatás problémáiról, azokat szinte kizárólag az oktatók és a hallgatók helytelen munkájára vezették vissza, a kritikus hozzászólásokat pedig félbeszakították.⁸⁹ Mindez érzékelhető ellentétben állt azzal, hogy a Nagy Imre-vonalat megerősíteni látszó 1954. októberi KV-határozat ismételten leszögezte: az *új szakasz* politikájának a bátor kezdeményezés és a bírálát a mozgatórugója.

A pártfunkcionáriusok számára tehát egyáltalán nem volt egyértelmű, hogy a hallgatók által felvetett kritikák a desztalinizáció szükségszerű velejárói-e, vagy a „népi demokrácia” társadalmi rendjét támadják, hiszen ezzel kapcsolatban a tagság is megosztott volt és a párt legfelső vezetése is különféleképpen kommunikált. Ennek (is) tulajdonítható, hogy a gúnyolódó pamfletet szerző budapesti bölcsészhallgatók is pusztán „komoly figyelmeztetésben” részesültek.⁹⁰ Az egyetemeken kialakult hangulat e tekintetben nem volt speciális. 1954 október–novemberében a párttaggyűléseken zárt körben lefolytatott viták egy része a készen kapott üzenetek propagátorának szerepétől egyre érzékeltetőbben idegenkedő sajtó-, illetve irodalmi nyilvánosságot is elérte.⁹¹ A másként gondolkodókat magától

⁸⁸ MNL OL M-KS 276. f. 62/180. ó. e. Egyetemi párt- és DISZ-szervezetek titkárainak tartott értekezlet jegyzőkönyve. (1954. október 12.)

⁸⁹ MNL OL M-KS 276. f. 91/25. ó. e. Tájékoztató az egyetemeken tapasztalható hangulatról az okt. 28-i aktívával kapcsolatban. (1954. november 5.)

⁹⁰ A DISZ KV Egyetemi Ifjúsági Osztályának jelentése a „pamflet” körüli viharról. d. n. Idézi: ÓLMOSI Zoltán: I. m. Ólmosi utal rá, hogy valójában a „komoly figyelmeztetés” sem hangzott el, I. Tóth Zoltán dékán inkább gratulált a szerzőnek.

⁹¹ Bővebben lásd: URBÁN Károly: Az 1953-as fordulat és a magyar értelmiség. *Párttörténeti Közlemények*, 1981/4. 30–83.; STANDEISKY Éva: Hit-viták. Az írók és az 1953-as „új szakasz”. *Mozgó Világ*, 2003/8. 27–43.; TAKÁCS Róbert:

értetődően megerősítették az olyan írások, amelyek „kérlelhetetlen őszinteséget” követeltek, vagy kijelentették, hogy a népi demokráciában nincsenek tabuk,⁹² ám alig néhány hét elteltével azok is municiót kaptak, akik fenntartásokkal fogadták a kritikus hangok bátorítását.

A hozzáállás változását először Darvas József „kispolgári túlcitálásról” szóló 1954. novemberi cikke jelezte, mely a „torzító”, „hamis”, „pesszimista”, csupán a hibákat hangsúlyozó kritika helytelenségére hívta fel a figyelmet.⁹³ Azt a kérdést, hogy vajon melyik kritika a „pártszerű”, végül az MDP KV resztalinizációs fordulatát jelentő, 1955. márciusi határozat döntötte el, mely az *új szakasz* politikai irányvonalát hibásnak, a nem kívánt kritikákat pedig „jobboldali elhajlásnak” minősítette. A határozat deklarálta, hogy érvényesíteni kell a „pártszerű”, „kommunista bírálatot”, de a „kritika ürügyén” a párt által elért sikereket rágalmazni nem lehet.⁹⁴ A határozat tanulságait az egyetemi-főiskolai pártszervezetek viszonylag gyorsan levonták: márciusi jelentéseik már az „ellenséges aknamunka” jeleiként sorolták a korábban pusztán „nyugtalanító”, „aggasztó” jelzőkkel ellátott megnyilvánulásokat.

Az 1955 tavaszán induló fegyelmi eljárások során a hallgatók és a fegyelmi bizottságok tagjai között olykor kész politikai vita alakult ki. E szóváltásokból nemcsak az a szándék olvasható ki, hogy a bizottságok az állítások elisméltetésével igyekeztek bizonyítékot szerezni az „ellenséges szándéokra”, hanem az is, hogy egyes hallgatók a korábbiakhoz képest határozottabban mentek bele e vitákba. A budapesti bölcsészhallgató F. Ferenc, bár több kérdésben is a márciusi párthatározat szellemében gyakorolt önkritikát, kitartott a mellett a kijelentése mellett, hogy „a mai generáció egy jelentékeny része csalódottnak érzi

Újságírói szerepfelfogások 1954 és 1956 között Magyarországon. *Médiakutató*, 2006/4. 7–24.

⁹² Lásd például: CSATÓ István: Őszinte szót egyetemeinken! *Szabad Ifjúság*, 1954. november 13. 3.

⁹³ Darvas József: A túlcitálásról. *Szabad Nép*, 1954. november 21.

⁹⁴ MNL OL M-KS 276. f. 52/25. ó. e. Az MDP KV 1955. március 2–4-i ülése.

magát, s [...] becsapottnak érzi magát”.⁹⁵ A Lenin Intézet fegyelmi bizottsága azonban nem volt nyitott a vitára, amikor egy negyedéves hallgató 1955 májusában részletesen kifejtette, hogy miért nem ért egyet a márciusi párthatározattal. Többek között úgy vélte, hogy hiba volt, hogy a pártvezetésben folyó vitákról a tagságot semmilyen formában sem értesítették: „A KV nem helyesen járt el” – jelentette ki. „Visszautasítjuk, a KV az egyedüli helyes utat választotta” – szögezte le a bizottság egy tagja.⁹⁶ Amikor pedig a hallgató fenntartotta azt az állítását is, hogy „Rákosi elvtárs nem zseni”, a bizottság imént idézett tagja deklarálta: „Rákosi elvt. pártunk és népünk évtizedek óta, régi kipróbált vezetője, akiről csak a legnagyobb tisztelet hangján lehet beszélni.”⁹⁷

A fegyelmi bizottság elé kerülő hallgatók között többen is voltak olyanok, akik az előző nagyjából másfél év tapasztalatai alapján az őszinte véleménynyilvánítást értéknek tekintették. A szegedi D. István például úgy nyilatkozott, hogy egy korábbi kizárásakor ugyan elhatározta, hogy hallgatni fog és „meghúzza magát”, de nem bírta ki: „Hallgatni és nem dolgozni, alattomos dolog.”⁹⁸ Tárgyalása jegyzőkönyvéhez fűzött szókimondó megjegyzésében és későbbi fellebbezéseiben is fenntartotta magának a kritikus gondolkodás jogát, mivel úgy vélte, hogy az összeegyeztethető azzal az elvárással, mely véleménynyilvánítást vár tőle annak érdekében, hogy esetlegesen „megszabaduljon” „politikailag helytelen” nézeteitől.⁹⁹

Szintén a kritikus gondolkodás lehetőségeiről volt szó azon DISZ- és párttag(jelölt) hallgatók esetében is, akiknek a márciusi határozat megjelenésekor nehezükre esett „együtt ingadozni” a

⁹⁵ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 847/855-F25/1955. Jegyzőkönyv F. Ferenc [ELTE NYIK] fegyelmi tárgyalásáról. (1955. június 7.)

⁹⁶ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 847/855-C12/1955. Jegyzőkönyv K. Ferenc [Lenin Intézet] fegyelmi tárgyalásáról. (1955. május 23.)

⁹⁷ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 847/855-C12/1955. Jegyzőkönyv K. Ferenc [Lenin Intézet] fegyelmi tárgyalásáról. (1955. május 23.)

⁹⁸ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Jegyzőkönyv D. István [SZTE BTK] meghallgatásáról. (1955. május 4.)

⁹⁹ A megjegyzést idézi: POLYÁK Petra: Egyetem és fegyelem. Szempontok a hallgatók 1956 előtti magatartásának megítéléséhez. *Korall*, 2018/71. 175–196.

párttal. E hallgatók 1953–1954-ben aktív szervezőtevékenységet folytattak, és/vagy rendszeres felszólalói voltak a taggyűléseknek. Tárgyalásaikon különféle megfogalmazásban hangot adtak annak, hogy a KV-határozattal kapcsolatban vannak (vagy legalábbis voltak) fenntartásaik, s azt megelőző kritikájukat sok tekintetben jogosnak érzik. E hallgatók úgy vélték, hogy a kritikus gondolkodás szervesen hozzátartozik a DISZ- vagy párttagságukhoz. A korábban idézett bölcsészhallgató, F. Ferenc számára a „marxista beszédmód” és a kritikátlan „együtt ingadozás” egyaránt elvetendő volt, a véleménye melletti kiállást kommunista erkölcsi kötelességként értelmezte:

Véleményem szerint, ha az ember úgy érzi, hogy hibázott, akkor erkölcsi kötelessége leszögezni azt, hogy mi-ben hibázott és amennyiben módot adnak rá, erkölcsi kötelessége, hogy javítson rajta. Azokban a dolgokban azonban, amelyekben úgy érzi az ember, hogy igaza van, éppen olyan becsületbeli kötelessége, amennyiben magát férfinak és kommunistának tartja, hogy ne köpje le sajátmagát, hanem megvédje az álláspontját. Éppen ezért azokban a kérdésekben, amelyeket pozitívnak tartok, meg fogom védeni álláspontomat, és ezt nem tekintem mentegőzésnek, hanem úgy érzem, hogy ez olyan kötelesség, amely nélkül nem tudnák [sic!] tükörbe nézni.¹⁰⁰

E fegyelmi ügyekben érintett hallgatók saját értelmezésükben nem „ellene álltak” a társadalmi-politikai berendezkedés normáinak, hanem éppen hogy annak megfelelően cselekedtek.¹⁰¹ Esetükben valóban hatott az az állandóan sulykolt propaganda, hogy ők a jövő zálogai, akik majdan a „szocializmus felépítésének parancsnoki hídján” teljesítenek szolgálatot, s annak működtetésében aktív állampolgárként kell részt venniük. 1955 februárjában ezt még a pártfunkcionáriusok is így értel-

¹⁰⁰ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 847/855–F25/1955. Jegyzőkönyv F. Ferenc [ELTE NYIK] fegyelmi tárgyalásáról. (1955. június 7.)

¹⁰¹ Vö. Alf LÜDTKE: *Eigen-Sinn*. I. m. 124–131.; Thomas LINDENBERGER: *Eigen-Sinn, Herrschaft und kein Widerstand*. I. m. 31–32.

mezték: „Egyetemi hallgatóink azzal a helyes igénnyel léptek fel, hogy már tanulmányi idejük alatt számottevő politikai tényezői legyenek a közéletnek, a szellemi életnek.”¹⁰²

A párt Sztálin halálát megelőzően is igényelte a hallgatók részvételét a különféle társadalmi-mozgalmi akciókban. A kizárólag az előre kijelölt formákban és tartalommal zajló megmozdulásokban azonban szerepük a végrehajtásra korlátozódott, ebből fakadóan viszont – Litván Györgynek a Petőfi Kör 1956. szeptemberi pedagógusvitáján tett kijelentését parafrázálva – a mozgalom csak akkor mozgott, ha „felülről” mozgatták.¹⁰³ Az új szakasz „alulról jövő bírálatot” bátorító légköre és a funkcionáriusok elbizonytalanodása azonban lehetőséget kínált az önállóbb kezdeményezésekre. Egyes hallgatók „kezüben” a propaganda addigi fórumai, a faliújság, a DISZ-gyűlések és a különféle ankétok az őket foglalkoztató kérdések kibeszélésének és a pártpolitika kritikájának fórumaivá váltak. Ezek a hallgatók nem „szervezkedtek” (legalábbis nem abban az értelemben, ahogy ezt a későbbi fegyelmi tárgyalások megállapították), nem készültek semmiféle nagyobb vagy látványosabb akcióra – „mindössze” véleményt nyilvánítottak, s aktivitásukkal hallgatótársaik körében is eszmecserét generáltak. Az 1953 nyara utáni aktivitásukért fegyelmi büntetésben részesült hallgatók *formailag* pontosan azt tették, amit – úgy tűnt – elvárnak tőlük: vitatkoztak, kérdéseket tettek fel, saját kezdeményezésre foglalkoztak közéleti-politikai kérdésekkel, s pontosan azokon a fórumokon (faliújság, DISZ-szervezet, hallgatói pártcsoport), ahol ennek – elvileg – helye volt. Azt azonban nem ismerték fel, hogy bírálataik *tartalma* a politikai rendszer egyik alapját – a párt és tagjainak tévedhetetlenségét – kérdőjelezi meg. Kritikájuk részjelenségekkel szembeni elégedetlenségüket fejezte ki, ugyanakkor úgy vélték, hogy az, hogy bizonyos kérdésekben nem értenek egyet a párt aktuálpolitikájával, még nem jelenti azt, hogy

¹⁰² MNL OL M-KS 276. f. 91/149. ő. e. Beszámoló az MDP. IX. kerületi Pártvégrehajtóbizottság számára az egyetem pártpolitikai munkájáról. (1955. február.)

¹⁰³ Vö. HEGEDŰS B. András–RAINER M. János (szerk.): *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. VI. Pedagógusvita*. Műzsák Közművelődési Kiadó–1956-os Intézet, Budapest, 1992. 53.

az egész rendszert elutasítanák, hiszen számukra jó ideig úgy tűnhetett, hogy az általuk megfogalmazott bírálat nemcsak nem tilos, hanem egyenesen kívánatos. Ennek ellenkezőjéről a márciusi párthatározatot követő fegyelmi eljárások győzték meg őket.

Amikor ismét szankcionálandóvá váltak az uralkodó politikai diskurzustól eltérő vélemények, a hallgatók körében visszahúzódáshoz, a régi reflexek, a „marxista beszédmód” visszatéréséhez, valamint kiábrándultsághoz vezettek. Ezt értelmezték a korabeli pártjelentések a „közöny” és az „apátia” jeleként, s mind gyakrabban bukkant fel az a minősítő jelző, hogy a hallgatók „cinikusak”.¹⁰⁴ E „cinizmus” azonban elsősorban az ismételten beszűkült mozgástérből fakadt: „[a]z egyetemi ifjak látják a hibákat és segíteni szeretnének, de nincs rá lehetőség” – magyarázta a budapesti bölcsészek hangulatát a korábban már idézett DISZ-titkár, G. Mihály 1955 júniusában: „Úgy érezzük [...] mintha meg lenne kötve a lábunk, be lenne fogva a szánk.”¹⁰⁵

Az 1955-ös pártjelentések hagyományos retorikája eleinte a márciusi párthatározat kedvező fogadtatásáról, a „jó szándékú” hallgatói tömegek egyetértéséről szólt, kezdettől fogva érzékelték azonban azt is, hogy nemcsak a párt politikája, hanem bizonyos szempontból a hallgatók magatartása is visszatért az 1953 előtti állapotokhoz. A debreceni pártbizottság 1955. júniusi panaszából az is kiderül, hogy egyes funkcionáriusok sejtették, hogy a „közömbösség” látszólagos – a bírálat nem szűnt meg, csak más fórumokra szorult vissza: „Megerősödött az apolitizmus, a politikai élettel szembeni közömbösség, a szakmába zárkózás tendenciája, elhallgattak azok a hallgatók is, akik korábban igen aktívak voltak, s akiknek ma is beszélni kellene, mert megy utánuk a hallgatóság. [...] Ugyanakkor tudjuk, hogy a hallgatás csak felszín és az alatt, elsősorban baráti

¹⁰⁴ Lásd például: MNL OL M-KS 276. f. 91/77. ó. e. Feljegyzés a fiatal magyar értelmiséggel kapcsolatos néhány kérdésről. d. n.

¹⁰⁵ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 847/855-F25/1955. Jegyzőkönyv F. Ferenc [ELTE NYIK] fegyelmi tárgyalásáról. (1955. június 7.)

megbeszéléseken eleven politizálgatás folyik, ami viszont már kicsúszik a párt és a DISZ irányítása alól.”¹⁰⁶

Az új szakasz jelentette relative nagyobb szabadság és az azt követő represszió tapasztalata miatt a hallgatókat felfokozottabb hangulatban érte az SZKP XX. kongresszusának korábbiaknál is élesebb antisztálinista fordulata. Az 1956 tavaszi enyhülésre a pártszervezetek csak a nagyjából két és fél évvel korábbival azonos válaszokat tudták adni: ösztönözni kell a véleménynyilvánítást, a bírálatot nem lehet elfojtani, a helytelen nézeteket hangoztatókat pedig érvekkel, vitában kell legyőzni.¹⁰⁷ 1956 tavaszán azonban mindez már kevésbé volt meggyőző, mint 1953 őszén. A hallgatók különböző mélységű és intenzitású rendszerkritikáját, eltérő világnézeti álláspontjait az antisztálinizmus közös platformra hozta.¹⁰⁸ Azok, akiket korábban valamilyen retorzió ért nézeteik miatt, vagy maguk döntöttek úgy, hogy inkább hallgatnak, immár álláspontjuk sokadszori beigazolódásának tudatában nyilvánítottak véleményt. 1956 őszére az is kiderült, hogy mindehhez a meglévő fórumok (például a Petőfi Kör, diákszervezetek) „megszállását” már nem tartják elegendőnek, október 16-án a szegedi hallgatók saját, DISZ-től független ifjúsági szervezetet alapítottak Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége néven. Küldötteik felvették a kapcsolatot valamennyi felsőoktatási intézmény hallgatóival, akik egymás után jelentették be csatlakozásukat a néhány napos diákmozgalomhoz. Egyetlen hét alatt – mutat rá Gyarmati György – szervezeti háttérrel bíró, alternatív politikai platform jött létre.¹⁰⁹

¹⁰⁶ MNL OL M-KS 276. f. 91/149. ő. e. A párt helyzete az egyetemen. (1955. június 4.) Hasonló hangulatról számol be: MNL OL M-KS 276. f. 91/149. ő. e. Jelentés az Állam- és Jogtudományi kar területén a KV. márciusi határozata előtt és után folyó pártmunka, oktató-nevelő és tudományos munka helyzetéről [...]. (1955. június 16.)

¹⁰⁷ Lásd például: MNL OL M-KS 276. f. 91/77. ő. e. Feljegyzés a fiatal magyar értelmiséggel kapcsolatos néhány kérdéstről. d. n.

¹⁰⁸ RAINER M. János: I. m. 90–91.

¹⁰⁹ GYARMATI György: *Rákosi-korszak*. I. m. 403–407.

Összegzés: a hétköznapi ellenállástól a forradalomig

A kommunista pártállam hétköznapijaiban a társadalom szinte minden tagja – tudatosan vagy sem, de – szükségszerűen szembe került az MDP-nek az élet minden területét irányítani és ellenőrizni kívánó, totális hatalomigényével. A hallgatói léthez kötődő ideológiai-politikai szándékokkal és a megvalósításuk érdekében kialakított kontrollmechanizmusokkal a diákok számtalan módon konfrontálódhattak, a korabeli fegyelmi eljárások és hangulatjelentések rendkívül változatos módon és meggyőző mennyiségben vallanak az indoktrináció kudarcairól.

A különvélemények megfogalmazásának lehetőségei a vizsgált időszakban meglehetősen eltérőek voltak, e tekintetben az *új szakasz* korrekciós programjának meghirdetése egyértelmű cezúrát jelent. 1953 nyara előtt a másként gondolkodókat érő önkényes represszió tapasztalata a fegyelmi eljárások érintettjeiben és szemtanúiban is a különvélemények elrejtésének szükségességére világított rá. Miközben a felsőoktatás minden napjait szinte hiánytalanul behálózó indoktrináció különféle szinterein a hallgatókat folyamatos állásfoglalásra kényszerítették ideológiai és aktuálpolitikai kérdésekben, azok számára, akik véleményüket inkább nem kívánták a politikai hatalom birtokosainak tudomására hozni, épp az unalomig sulykolt ideológiai ismeretanyag frázisainak és beszédmódjának eljáratása nyújtott lehetőséget az „elrejtőzésre”. Néhány öntudatosabb diák nyitabb (s ezáltal szinte automatikusan retorziót eredményező) állásfoglalásától eltekintve ekkor a kommunista párt totális társadalomalakító programjával szembeni hallgatói kritikákat nagy részben a befolyásolás elől kitérni szándékozó gyakorlatok (például a DISZ-akcióktól való távolmaradás), a véleménynyilvánítás kevesebb kockázattal járó, passzív formái (például a tartózkodás egy nyilvános fegyelmi tárgyalás szavazásán), illetve az illemhelyek falán, faliújságokon megjelenő névtelen üzenetek jelezték.

A hallgatóság körében 1953 nyara után is az ideológiai-politikai órától, mozgalmi akcióktól való távolmaradás maradt a hétköznapi ellenállás domináns formája, ugyanakkor ekkortól

az addig jobbára magánbeszélgetésekben jelentkező „elégedetlenkedő hangok” a felsőoktatási intézmények falain belül (és kívül is) nyilvános(abb) fórumokhoz jutottak, egyes esetekben éppenséggel a korábban a megkérdőjelezhetetlen üzenetek továbbítására szolgáló agitációs terek és felületek kisajátítása révén. A korábban nem tapasztalt aktivitást nemcsak az bátorította, hogy az *új szakasz* szellemében született pártdeklarációk alapján úgy tűnt, hogy valóban igény van az „alulról jövő” bírálatra, hanem az is, hogy a pártszervezetek elbizonytalanodásából fakadóan a szankcionálás veszélye is csökkent.

A hallgatók felől érkező kritikát élezte, hogy ideológiai-politikai ismereteik révén a saját, egzisztenciális helyzetükből fakadó elégedetlenség miatti morgolódáson túl képesek voltak releváns bírálatot is megfogalmazni. Nem rendelkeztek több információval a színpalak mögötti hatalmi harcokról, vagy az ÁVH terrorisztikus működéséről, mint a társadalom többi tagja, de napi szinten szembesültek a párt legkülönbébb politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális kérdésekről alkotott hivatalos valóságértelmezésével, mely számukra ráadásul olyan tananyagot jelentett, amelyről vizsgákon is számot kellett adniuk. A „forradalmi” azonban szöges ellentétben állt a „tapasztalati igazsággal”.¹¹⁰ Kritikájukat sajátos társadalmi pozíciójuk, a hallgatói lét átmeneti jellege is meghatározta. Egyfelől az eltérő családi háttérrel bíró diákok a legkülönbébb társadalmi csoportok tapasztalatait hozták a felsőoktatási intézmények falai közé a diktatúra mindennapi valóságáról. Másfelől a hallgatók egy részének szerepfelfogására érzékelhetően hatott a leendő „új értelmiség” küldetéstudatának kialakítását célzó propaganda, ám a „jövő értelmisége” már „ma” be kívánt kapcsolódni az őt és a társadalmi-politikai berendezkedést általában érintő kérdések megvitatásába. Ezért is jelentett a korábbiaknál is nagyobb csalódást, amikor az 1955 tavaszán megindított fegyelmi eljárások során ismételten „ellenségnek” bélyegezték őket.

A hallgatók bírálataik megfogalmazását nem a rendszer teljes elutasításaként értelmezték, számukra az *új szakasz* poli-

¹¹⁰ Stephen KOTKIN: I. m. 227–228.

तिकai klímája éppen olyannak tűnt fel, amely nemcsak elbirja, de igényli is a kritikát, ráadásul gyakran éppen az aktuálpolitikai propagandaszólamok biztosítottak muníciót számukra. Az uralmi viszonyokról alkotott „önfejű” értelmezésükből fakadó cselekedeteik azonban – akarva-akaratlanul – e viszonyok aláásásához járultak hozzá.¹¹¹

Ily módon a hallgatók és a politikai hatalom viszonyának ötvenes évek eleji alakulása annak a folyamatnak az állomásait mutatja, ahogy a társadalom tagjai körében rendszertelenül, de hosszú időn keresztül jelentkező hétköznapi ellenállás az ellentmondások szövé tételén és a részjelenségekkel szembeni kritika nyilvános megfogalmazásán keresztül a rendszer elutasításának politikailag tudatosabb formáihoz, s végső soron forradalomhoz vezetett.¹¹²

¹¹¹ Thomas LINDENBERGER: *Eigen-Sinn, Herrschaft und kein Widerstand*. I. m. 39.

¹¹² Vö. Ilko-Sascha KOWALCZUK: *Geist im Dienste der Macht*. I. m. 455.; RAINER M. János: I. m. 90–92.